

SUFFIKSLAR YORDAMIDA TOPONIMLARNING HOSIL BO'LISHI.

Burhanova Fotima Ahmadjon qizi

Andijon davlat chet tillari institute magistranti.

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-yanvar 2024 yil

Ma'qullandi: 23-yanvar 2024 yil

Nashr qilindi: 26-yanvar 2024 yil

KEY WORDS

Toponimikaning tilshunoslik, til tarixi hamda dialektologiya uchun ahamiyati juda katta va xilma-xil.

ABSTRACT

Toponim yasovchi bu affiks ikki xil yo'l bilan paydo bo'lgan: biri arabcha bolsa, ikkinchisi sug'diychadir. Bundan tashqari, -t qadimgi turkiy tilda va mo'g'ul tilida ham ko'plik o'rnida keladi. Zahiriddin Muhammad Bobur birgina toponimni ikki shaklda yozgan: Badaxshon — Badaxshonot, Lamg'on — Lamg'onot, Xuroson — Xurosonot, Hinduston — Hindustonot.

Toponimlarni yasashda shu til uchun xos bo'lgan lingvistik vositalardan (modellardan) foydalaniladi. Lekin shu bilan birgalikda har bir tilda toponim yasovchi o'ziga xos vositalar paydo bo'ladi, ya'ni muayyan suffikslar (affikslar) va so'zlar faqat yoki aksari toponimlar yaratishga ixtisoslashib qoladi. Toponimikani o'rganish til tarixi va nazariyasi uchun katta ahamiyatga ega. Ko'pgina joy nomlari juda qadimiydir. Ibtidoiy yozma yodgorliklarda qayd qilingan geografik nomlarni keyinroq uchraydigan shakllari va hozirgi talaffuzi bilan solishtirib, tilning lug'at tarkibida, so'zlarning dastlabki shaklida ro'y bergan o'zgarishlarni bilib olishimiz mumkin. Masalan, hozirgi Nurota nomini ba'zi birovlar mo'g'ulcha nuruva o'zbekcha tov so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, har ikkala so'z ham «tog'» degan ma'noni bildiradi deyishadi. Holbuki, bu nom bundan ming yildan ham ko'proq oldin qayd qilingan. Buxoro tarixchisi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy o'zining «Buxoro tarixi» asarida (934-944 yillarda yozilgan) Nur degan joy nomini tilgan oladi. Uni boshqa viloyatlarda Nuri Buxoro deb ataydilar, deb yozadi Narshaxiy. Nuri Buxoro, ya'ni Buxoro Nuridan boshqa Nurlar ham bo'lgan. Masalan, Zarafshonning ikkita tarmog'i — Qoradaryo bilan Oqdaryo oraliqidagi Miyonkol orolida ham Nur degan qishloq bo'lgan. Uni boshqalardan farq qilish uchun Nuri Miyonkol deb atashgan. Shunday qilib, Nur bora-bora Nurota bo'lib ketgan: nur so'zi (arabcha) «yorug'lik», ota esa geografik nomlar tarkibida «aziz avliyolarning qadarryosi» degan ma'noni bildiradi, Samarqand shahri Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) yilnomalarida Marokanda, sug'd yozuvlarida Smarakans, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirxond (XV asr), Amir Temur saroyiga kelgan ispan elchisi Ryui Gondales de Klavixo (XV asr) asarlarida Semizkent, Chingizxon haqidagi mo'g'ul hikoyasida Semizgen kabi bir qancha variantlarda uchraydiki, bulaming hammasi Samarqand nomi juda qadimiy ekanligini va uning kelib chiqishi (etimologiyasi) hamon uzil-kesil hal bo'lmaganligini ko'rsatadi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Toponimikaning tilshunoslik, til tarixi hamda dialektologiya uchun ahamiyati juda katta va xilma-xil. Biz bu masalalarning hammasiga

alohida to'xtalib o'tish imkoniyatiga ega emasmiz. Shu sababli bu o'rinda kitobxonning e'tiborini faqat bir narsaga — O'zbekiston toponimiyasida ko'plik kategoriyasi masalasiga jalb qilmoqchimiz. Chunki toponimiyada ko'plik masalasi tilshunosligimizning tesha tegmagan va muhim masalalaridan biri sanaladi. Nemis tilshunosi V.Shperberg, rus toponimisti V.A.Nikonov tadqiqotlari roman va slavyan toponimlarida ko'plik shakli juda keng tarqalganligini ko'rsatadi. Haqiqatan ham rus toponimlarida ko'plik affiksi ko'plab ishlatiladi. Masalan, ko'prik so'zining bir o'zi o'zbek tilida hech vaqt toponimga aylanmaydi, buning uchun ko'prik so'ziga biron sifat qo'shilishi kerak, chunonchi Beshko'prik, G'ishtko'prik, Taxtako'prik, Ko'prikboshi va hokazo. Rus tilida esa most (ko'prik) so'ziga ko'prik qo'shimchasi qo'shilsa bas, Mosto shaklida toponim yasaladi. Bunda ko'prikning ko'p boiishi shart emas. Mosto toponimi o'zbekcha ko'prikli ma'nosini beradi. Qarshi, Mari kabi joy nomlarini ham ruslar ko'plik shaklidagi so'zlar kabi tushunadi va shunday turlaydi. Bulaming hammasi rus tilining xususiyatidan kelib chiqadi. Rus tilida ko'pgina so'zlar faqat ko'plik shaklida ishlatiladi (chaso', nojnitso1 va boshqalar).

-lar affiksi

Professor A. G'ulomov bu affiksni so'z yasovchi morfemalar qatoriga kiritmaydi. Bu qo'shimcha noma'ium ko'plikni, hurmatni, biron fikrni ta'kidlashni, mavhum tushunchani konkretlashtirishni, umumiylikni, takromi bildiradi. Mazkur affiks Oylarxon, Qizlaroy kabi kishi ismlari tarkibida ham uchraydi hamda bu o'rinda ism yasash funktsiyasining o'taydi. U so'z mazmuniga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Biroq toponimiyada tamoman boshqa manzarani ko'ramiz: -lar affiksi ko'plab toponim yasaydigan topoformant hisoblanadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, -lar affiksi faqat kishilar bilan bogliq boigan toponimlar yasaydi: arablar, beklar, boylar, zargarlar, moxovlar, shayxlar va hokazo. 1959 yilgi aholi ro'yxatiga ko'ra, Xorazm viloyatidagi 720 ta aholi punktidan 80 dan ortig'i — lar qo'shimchasi bilan tugaydi. Shunisi qiziqki, bu nomlar orasida Ko'paklar, Shag'allar, Echki, Qarg'alar kabi toponimlar uchraydi. Bunday qaraganda, bu toponimlar hayvon nomlaridan tarkib topganga o'xshaydi. Aslida esa shunday emas: ko'pak, shag'al(chiyabo'ri), echki, qarg'a degan urug' nomlari bor. Hali zikr etilgan toponimlar ana shu urug'lar nomi bilan atalgan. Masalan, Qarg'alar «qarg'a urug'idan bo'lgan kishilar yashaydigan joy» demakdir.

-on affiksi

Bu tojikcha affiks O'zbekiston sharoitida aksari toponim yasaydi va kishilarning qandaydir sotsial guruhga, chunonchi:

- 1) muayyan millatga — Arabon (arablar), Qirg'izon (qirg'izlar), O'zbekon(o'zbeklar);
- 2) qandaydir urug'-aymoqqa — Mang'uton (mang'itlar), Minggon (ming urug'idan bo'lgan kishilar);
- 3) ma'lum tabaqaga - Mirzoyon (kotiblar), Tarxonon (oliq-soliqdan ozod qilinganlar);
- 4) hunar-kasbga — Bo'yrafo'non (bo'yra to'quvchilar), Kosagaron (kosa ustalari), So'zangaron (ig'na ustalari);
- 5) diniy e'tiqodga mansub ekanligini bildiradi: Mug'oti, Mug'iyon (otashparastlar), Hinduyon (hindular) va hokazo.

-ot (t) affiksi

Toponim yasovchi bu affiks ikki xil yo'l bilan paydo bo'lgan: biri arabcha bolsa, ikkinchisi sug'diychadir. Bundan tashqari, -t qadimgi turkiy tilda va mo'g'ul tilida ham ko'plik o'rnida keladi. Zahiriddin Muhammad Bobur birgina toponimni ikki shaklda yozgan: Badaxshon — Badaxshonot, Lamg'on — Lamg'onot, Xuroson — Xurosonot, Hinduston — Hindustonot.

Shuningdek, Erondagi Gilon va Garmser o'lkalari Gilonot va Garmserotshakllarida yozib kelingani ma'lum. Akademik V.V.Bartold Badaxshon tarixi to'g'risida so'z yuritarkan, bu tog'li o'lka tarixiy manbalarda arabcha ko'plik shaklida Badaxshon ot tarzida ham uchraydi, degan edi. Haqiqat ham shunday. Yuqorida keltirilgan misollarda arabcha -ot affiksi ruscha -kina (Kievkina, Smolenkina) qo'shimchasini eslatadi va shu joyning tevarak atrofi ham bildiradi. Chunonchi, Bobur Hindistonni Hindistonot shaklida yozganda, bundan oldin albatta «tomam» (butun) so'zini ishlatadi va binobarin, «tomam Hindustonot deganda, butun Hindiston va uning atrofini tushunadi. Afg'onistondagi Hirotshahri nomini ham shu jumlagi kiritish mumkin. Bu shahar nomi dastlab Hirishaklida bo'lgan. Hiri poytaxtlik davrida tobora kengaya borgan va Navoiy zamonida daryo bo'ylab 15-16 km ga cho'zilgan. Hiri shahri tevarak-atrofi bilan Hirot(Hiri Hot) deb atala boshlagan va bora-bora shu nom qonunlashib qolgan, deb hisoblaymiz. Zarafshon daryosining Qoradaryo va Oqdaryo deb ataluvchi tarmoqlari oralig'idagi Miyonkol oroli tevarak-atrofi bilan birgalikda Miyonkolot deb ham yuritilgan. Bog'ot, Rabotot kabi toponimlar haqiqatan ham ko'plik ma'nosini bildiradi. Bog'ot — «bog'lar», Rabotot — «rabotlar». Pomir ham Pomirotshtaklida yozilganligi ma'lum, chunki Pomirlar juda ko'p bo'lgan (ingliz mualliflari asarlarida to'qqizta Pomir qayd qilingan). Yana shuni aytib o'tish o'rinliki, ba'zi bir turkshunoslar arabcha -ot ko'plik affiksi turkiy, jumladan, o'zbekcha so'zlar tarkibida uchramaydi, degan fikrdalar. Biroq shu narsa ma'lumki, -otqo'shimchasi ko'plik ma'nosida XIII-XV asrlardayoq, o'zbekcha qishloq, qo'shin so'zlari oxiriga qo'shib qishloqot, qo'shinot tarzida ishlatilgan. Ayni vaqtda -otqo'shimchasi toponimlar ham yasagan. Biz -t (-ot) affiksi sug'd tilida ham ko'plik affiksi ekanligini aytib o'tgan edik. Olimlar (M.S.Andreev, A.A.Freyman, V.A.Livshits, M.N.Bogolyubov, A.L.Xromov) sug'd tilining hozirgi davomi hisoblangan yag'nob tilining grammatik xususiyatlarini o'rganib, bu har ikkala tilda ham -t ko'plikni bildiruvchi orqa qo'shimcha ekanligini isbot qildilar. Masalan, yag'nob tilida aka so'zining ko'pligi akot (akaot), jo'ra (sharik) so'zning ko'pligi jo'rot, g'ar (tog') so'zining ko'pligi — g'arot va h.k. A.L.Xromov Yag'nobdagi Sitkt, G'uddant, Regdant, G'ajjo Tobot kabi toponimlar tarkibidagi -t harfmi ko'plik suffiksi biladi, hatto Zoyti, Xramti kabi so'zlardagi -t harfmi ham ko'plik belgisi deb hisoblaydi. -/ harfi esa yag'nobcha bosh kelishikdan boshqa kelishiklar ko'rsatkichi bo'lsa kerak, deydi. Agar shunday bo'lsa, «Boburnoma» va boshqa tarixiy yodgorliklarda uchraydigan Olmati, Chilti, Shiberti kabi toponimlarning morfologik xususiyati muayyan darajada tushunarli bo'lib qoladi va ularning tarkibidagi -t ham ko'plik affiksi bo'lib chiqadi. Shundan ko'rinadiki, toponimika tarixiy tilshunoslikning ko'pgina masalalarini yechib berishda tilshunoslarimizga yordamga keladi.

Toponimlar til lug'at fondining bir qismidir. Shu bilan birgalikda joy nomlari tilning boshqa leksik qatlamlaridan anchagina farq qiladi. Bu farq toponimlarning uzoq yashashida, ularning polikomponentli, ya'ni ko'p komponentlardan — tarkibiy qismlardan iborat bo'lishida, har bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra, toponimlar yasashda turdosh otlar (apellyativlar) ishtirok eta olishida o'z aksini topadi.

Adabiyotlar ro'yhati (REFERENCES):

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – T.: Sharq, 2010.
2. Ahmedov A. O'zbek tilida gapning kommunikativ turlari. T., 1979. – 143 b.
3. S.Qoriyev. TOPONIMIKA. \O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006
4. Hoshimov U, Buranov J, “ Ingliz tili grammatikasining normativ kursi “ T.: „O'qituvchi“- 1987
5. G'apparov M, Qosimova R, “ Ingliz tili grammatikasi “ T.: -2008
6. Sirojiddinova, D. B. (2022). BRIEF INFORMATION ABOUT THE HISTORY OF LINGUOCULTURALOLOGY. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 1(4), 131-134.
7. Sirojiddinova, D. B. Q., & Murodova, S. A. Q. (2022). Ingliz tilida modal fe'llarining o'ziga xos xususiyati. Science and Education, 3(1), 419-423.
8. Sirojiddinova, D. (2022). MULOQOT-SHAXSLARARO AXBOROT ALMASHINUV JARAYONI. Journal of Integrated Education and Research, 1(5), 335-337.
9. Sirojiddinova, D. B (2023). MULOQOT VA MADANIYAT, Xorazm ma'mun akademiyasi axborotnomasi-4\3-2023

**INNOVATIVE
ACADEMY**